

Dr. sc. Đuro Benić

Redoviti profesor u trajnom zvanju
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju
E-mail: dbenic@unidu.hr

EKONOMSKA MISAO U ANTIČKOJ GRČKOJ: ARISTOTEL

UDK / UDC: 330.811.1

JEL klasifikacija / JEL classification: B11

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 30. rujna 2016. / September 30, 2016

Prihvaćeno za tisak / Accepted for publishing: 7. prosinca 2016. / December 7, 2016

Sažetak

U radu se proučavaju Aristotelovi doprinosi razvoju ekonomske misli. Posebno se analiziraju njegova razmatranja i stavovi o državi, ropstvu, privatnom vlasništvu, vrijednosti, razmjeni, trgovini, novcu i kamati. Kao analitički mislilac, sputan povijesnim okvirom u kojem je živio i vladajućim robovlasničkim odnosima, najveća dostignuća postignuo je na područjima vrijednosti i novca. Njegova razlikovanja upotrebne i prometne vrijednosti, kao i funkcija novca vrijedeća su i danas.

Ključne riječi: Aristotel, ekonomska misao, upotrebna vrijednost, prometna vrijednost, novac

1. UVOD

Grčki filozof, znanstvenik i polihistor Aristotel (384. pr. Kr. – 322. pr. Kr.) jedan je od najvećih umova u povijesti čovječanstva koji je presudno odredio europsku filozofiju i znanost sve do danas. Bio je Platonov učenik, a učitelj Aleksandra Makedonskog.

Budući da u antičkoj Grčkoj ekonomija kao znanost nije postojala te se ekonomske teme nisu zasebno izučavale, dostignuća na području ekonomije bila su daleko iza dostignuća na drugim područjima (npr. matematike). Ono što se razmatralo iz područja ekonomije dano je u okviru filozofije. Začeci ekonomske misli u antičkoj Grčkoj koji su pridonijeli ekonomskoj analizi nalaze se u djelima Ksenofonta, Platona i Aristotela.

Doprinosi Ksenofonta i Platona analizirani su u radu: Đ. Benić, „Ekonomska misao u antičkoj Grčkoj: Ksenofont i Platon“, *Ekonomska misao i praksa*, god. XXV., br. 1., Dubrovnik, 2016., str. 3. – 22., a u ovom radu analizirat će s Aristotelovi doprinosi razvoju ekonomske misli.

2. ŽIVOTOPIS

Aristotel se rodio 384. g. prije Krista u gradu Stagiri na poluotoku Halkidiki u Traciji na sjeveru Grčke u visokoobrazovanoj liječničkoj obitelji. Njegov otac Nikomah, podrijetlom iz jonskog plemena, bio je liječnik na dvoru makedonskog kralja Aminte II. Aristotel je vrlo rano ostao bez roditelja, pa se o njemu brinuo vjerojatno stric ili očev rođak Proksen iz Aternensa. Sa sedamnaest godina poslani su ga na daljnje školovanje u Atenu. Ondje su dvije najpoznatije škole bile Izokratova škola retorike, odnosno govorništva i Platonova Akademija. Izokrat (436. pr. Kr. – 338 pr. Kr.) je bio učitelj govorništva na čiju je izobrazbu veliki utjecaj imao Sokrat. Bio je jedan od najvećih učitelja govorništva u antici, a zagovarao je prosperitet, veličinu i hegemoniju Atene te jedinstvo Grčke pod duhovnim vodstvom Atene. Aristotel je najprije učio kod Izokrata, ali je ubrzo s osamnaest godina pristupio Platonovoj Akademiji. U Akademiji je ostao dvadeset godina, u početku kao učenik, a zatim kao suradnik učitelj.

Nakon što je Platon 347. g. pr. Kr. umro, Aristotel je napustio Akademiju i Atenu. Otišao je u Atarneju. Vladao Aterneja i Asa bio je Hermije, s kojim se Aristotel upoznao i prijateljevao na Akademiji. U Atarneju je Aristotel s prijateljem Ksenokratom formirao malu akademsku zajednicu. Oženio se s Hermijinom nećakinjom ili posvojenom kćeri Pitijom koja mu je rodila kćer Pitiju i nedugo zatim umrla. Poslije je Aristotel živio s Herfilom iz Stagire koja mu je rodila sina Nikomaha. Nakon boravka kod Hermije Aristotel se preselio u Mitilenu na otok Lezbos, gdje se bavio proučavanjem prirode, osobito morskih bića.

Godine 343. pr. Kr. kralj Filip Makedonski pozvao je Aristotela da preuzme odgoj njegova trinaestogodišnjeg sina Aleksandra, kojeg je tri godine podučavao. Kralj Filip ubijen je 336., a Aleksandar Makedonski stupio je na prijestolje i započeo pohod na Aziju. Grčki gradovi-države tada su već tri godine bili pod vlašću Makedonije. Naime, makedonska vojska pod vodstvom kralja Filipa u bici kod Heroneje 338. g. pr. Kr. porazila je Atenjane i Tebance, a zatim su zaredom gradovi-države izgubili političku samostalnost i došli pod upravu makedonskih kraljeva. Treba naglasiti da je, za razliku od stvaranja imperija pod vodstvom Aleksandra Makedonskog, Aristotelov ideal, odnosno najbolji oblik državne zajednice bio *polis* – mala, homogena i samodostatna država.

Aristotel se nakon dvanaest godina 335. vratio u Atenu kao ugledan filozof. U dijelu Atene, na području hrama Apolona Likeja, otvorio je filozofsku školu Likej, koja se nazivala i peripatetičkom školom (jer se nastava obavljala u šetnji – grč. *peripatos* znači šetalište), a njezini učenici i sljedbenici nazvani su

peripateticima. Aristotel je držao dvije vrste predavanja: *ezoterična*, jutarnja za učenike, i *egzoterična*, popodnevna za širi auditorij. Sljedećih dvanaest godina njegovog je najplodnije razdoblje iz kojeg datira većina njegovih sačuvanih djela.

Nakon smrti Aleksandra Makedonskog 323. g. pr. Kr., Makedonsko Carstvo (5,9 milijuna km²) počelo se raspadati, a Atenjani su se nastojali osloboditi od Makedonaca. U sveopćem antimakedonskom raspoloženju Aristotel se zbog veza s makedonskim kraljevima našao u opasnosti. Optužen je za bezboštvo, kao ranije Sokrat, pa je napustio Atenu („Uskratit ću Atenjanima priliku da se dvaput ogriješe o filozofiju“). Otišao je u Halkidu na otok Eubeju, gdje je po majci imao kuću. Iduće, 322. g. pr. Kr., umro je od želučane bolesti.

3. ARISTOTELOVI DOPRINOSI ZNANOSTI

Aristotel je obuhvatio i sistematizirao cjelokupno tadašnje znanje, raščlanio ga u pojedine discipline, dao je osnovu za podjelu znanosti te je tako postavio temelj za razvoj mnogih znanosti. Utro je put mnogim poljima istraživanja, dao imena znanostima koja se koriste i danas – od logike, fizike i metafizike do političke znanosti, ekonomije, retorike i etike. U svojim istraživanjima služio se terminima koji se koriste i danas, kao što su supstancija, svojstvo, energija, dinamika, indukcija... Aristotelova djela, za razliku od Platonovih koja su po sadržaju tematska, a po obliku dramski dijalozi (osim *Obrane Sokrata*), orijentirana su prema formiranju pojedinih disciplina koje zajedno daju sustav cjelokupnog znanja. Procjenjuje se da je napisao više od 20.000 tiskanih stranica, od čega je do danas sačuvano malo više od 2.000.

Aristotelova djela već su u srednjem vijeku svrstali u osam skupina¹: (1) Logika, (2) Fizika, (3) Metafizika, (4) Biologija, (5) Psihologija, (6) Moralna filozofija (etika), (7) Politička filozofija i (8) Estetika (retorika i pojetika).

Najvažnija djela (spisi) jesu: logički spisi, kasnije nazvani *Organon*, *Fizika*, *Prva filozofija* kasnije nazvana *Metafizika*, *Nikomahova etika*, *Politika*, *Poetika* i *Retorika*. Aristotelova djela vraćena su u Atenu nakon što su dva stoljeća bila najprije skrivena, da bi se potom sačuvala i kasnije zagubila. Ono što je od njih sačuvano u 1. st. pr. Kr. prikupio je, uredio i objavio Andronik s Rodosa, posljednji 11. voditelj Likeja. On je dao naslove i redosljed djela tristo godina nakon Aristotelove smrti, pa se zato ne zna kojim ih je redosljedom Aristotel napisao. Za ekonomiju su važna dva djela: *Politika* u osam knjiga i *Nikomahova etika* u deset knjiga.

Aristotel je filozofiju podijelio s obzirom na tri različita područja ljudske aktivnosti: (1) teorijska (fizika i metafizika; grč. *theoria* = promatranje), (2)

¹ V. Lunaček, *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2004., str. 63.

praktična (etika i politika; grč. *praxis* = djelovanje)² i poetička (umjetnost i tehnika; grč. *poiesis* = stvaranje). U filozofiju ne ubraja logiku jer njeno poznavanje smatra uvjetom svakog filozofiranja. Njegov put u filozofiji ispunjen je materijalizmom, ali i idealizmom, koje je on često pokušao sjediniti kako bi došao do određenog rješenja.

Prije nego što se razmotre Aristotelovi doprinosi ekonomiji – budući da je Aristotel polihistor bez premca u povijesti – o nekim njegovim viđenjima i doprinosima pojedinim područjima može se vrlo kratko, u temeljnim crtama, istaknuti sljedeće.³

Iz osnova filozofije poznato je da je, između problema kojim se filozofija bavi, problem bitka najznačajniji. Bitak je ono po čemu jest sve što jest, ono po čemu bića jesu, bit bića kao bića. Prema temeljnom kvalitativnom određenju bitka razlikuju se: (1) idealizam – bitak je ideja ili misao, duh, svijest, Bog, a pojavna su bića sekundarna ili izvedena; (2) materijalizam – bitak je materijalan, pa je materija primarna, a duh, svijest ili mišljenje sekundarni su; to su oblici postojanja materije.

Platon je zastupao objektivni idealizam prema kojem bitak postoji objektivno i neovisno o čovjekovoj svijesti (prema subjektivnom idealizmu, svijest je primarna, a zbilja je percepcija ili idejna tvorba pojedinca). Platon je smatrao da su ideje jedino što stvarno postoji, dok je svakodnevni život manje vrijedan i iluzoran. Aristotel nastoji pokazati da je to pogrešno, da nema dualizma između ideje i stvarnog predmeta. Samo je jedan svijet, i to svijet u kojem živimo. Po njemu je bit stvari unutar njih samih. Stvari u zbilji temeljne su i jedine stvari koje postoje. Istina, pojedinačne stvari nisu vječne, ali je vječan i nepromjenjiv oblik stvari. Stvar i oblik stvari – materija i forma – nerazdvojivi su. Forma je ona bit po kojoj nešto jest to što jest, pa je nemoguće imati čistu materiju bez forme ili oblika. Forma je uzrok oblikovanja materije u konkretnu pojedinačnu stvar. Za nastajanje neke stvari odgovorna su četiri uzroka. Materijalni, formalni, djelatni i na kraju svršni – svrha predmeta. Proučavanje stvarnosti i njenih zakona, prema Aristotelu, ne može započeti od ideja, odnosno pojmova, već od same pojedinačne stvari. Tim stavom Aristotel u povijesti otvara put k egzaktno-empirijskom istraživanju.⁴

Metafizika („iza fizike, prirode“) temeljna je filozofska disciplina koja raspravlja o onom što prelazi osjetilno iskustvo, o onom nadosjetilnom i prekosvijetnom, a kao „prva filozofija“ u Aristotela obuhvaća opću metafiziku-

² Uz etiku i politiku, često se u okvir praktične ekonomije ubraja i ekonomika. Međutim, potrebno je imati u vidu sljedeće. Kad je riječ o Aristotelovoj praktičnoj filozofiji, koja se s obzirom na „predmet“ postupno diferencira na etiku, ekonomiku i politiku, obično se ove discipline poimaju razdvojeno i gubi se iz vida njihovo bitno jedinstvo, što proizlazi iz prirode samog djelovanja, domašaja prakse i činidbe (D. Pejović, „Aristotelova praktična filozofija i etika“, predgovor, u: Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb, 1988., str. XVI.).

³ Prikaz pojedinih dijelova Aristotelova učenja opširnije vidi u: B. Bošnjak, *Grčka filozofija, Filozofska hrestomatija I*, IV. izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1983., str. 119. – 139.

⁴ N. Vejnović, *Historija filozofije*, II. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1966., str. 23.

ontologiju te posebne metafizike – teologiju, psihologiju i kozmologiju. Ontologija je nauka o biću kao biću, teologija o biću u odnosu na božansko, psihologija o biću u odnosu na ljudsku dušu, a kozmologija o biću u odnosu na svijet.

Aristotel je začetnik formalne logike. Ljudsko mišljenje mora se zasnivati na sigurnim načelima kako bi odražavalo objektivnu stvarnost. Osnovna načela koja su općevažeća i koja ne treba dokazivati jesu: (1) načelo identiteta (sve što je istinito mora se u potpunosti samo sa sobom podudarati); (2) načelo kontradikcije (nemoguće je da isto istome i prema istome istodobno pripada i ne pripada); (3) načelo isključenja trećeg (između kontradiktornih stavova ne može biti trećeg). Spoznaja je moguća indukcijom, koja polazi od pojedinačnog prema općem, i dedukcijom iz općeg prema pojedinačnom. Povezivanje dvaju sudova u treći jest silogizam – dva se stava (premise) dovode u međusobni odnos kako bi se izveo treći stav (zaključak ili konkluzija). Aristotelova logika ispunila je svoj zadatak jer je već u njegovo doba postala sigurna metoda u istraživanju, koja se uvijek oslanjala na točno i neproturječno mišljenje u skladu s postavljenim logičkim načelima.⁵

Prema Aristotelu, duša je bit koja postoji u svim živim bićima; duša je forma, a tijelo je materija. Postoje tri vrste duše koje je moguće pripisati svemu živome, a struktura je duše hijerarhijska u kojoj više sposobnosti duše u sebi sadržavaju one niže. Tako je prva vrsta duša vegetativna i pripada biljkama, druga je animalna koja uključuje osjetilnost, a treća je umna, ljudska duša koja uključuje sposobnost mišljenja.

Svaki čovjek po prirodi teži sreći i dobrom životu, a etika istražuje kako to postići. Sreća, odnosno dobar život ovisi, prema Aristotelu, o vrlini, a vrline su pozitivne karakterne osobine koje određuju čovjekovo ponašanje. Čovjek može biti sretan i dobro živjeti samo ako ostvari život u skladu s umom. Da bi čovjek bio moralan, treba spojiti umne kreposti, a naročito razboritost s etičkim krepostima. Za etičke kreposti vrijedi načelo zlatne sredine i izbjegavanja krajnosti (pa je najveća vrлина sredina između dviju krajnosti), a moralni stav postiže se praksom, i to vježbom, navikom i učenjem. Isto tako, dobrim odgojem mora se kod ljudi postići snažna volja da u svom društvenom djelovanju izbjegavaju krajnosti.

Aristotel je pokušavao pronaći odgovore o smislu svega što ga okružuje u ovozemaljskim stvarima. Upravo je biologija znanost koja se bavi svijetom koji nas okružuje, a do zaključaka se velikim dijelom dolazi na temelju promatranja i eksperimenata. Aristotel je skupio biološko znanje svojeg doba, obogatio ga vlastitim promatranjima te opisao građu, razvoj i način života pojedinih vrsta životinja. Opisao je oko 500 vrsta životinja te je izgradio sustav i napravio klasifikaciju svih tada poznatih živih bića na Zemlji. Izvršio je podjelu životinja na životinje s krvi i beskrvne, a jedne i druge podijelio je na rodove i vrste.

⁵ B. Bošnjak, n. dj, str. 123.

I na kraju, na području umjetnosti Aristotel se u potpunosti razlikuje od Platona. Platon nije cijenio umjetnost; odstranio ju je iz idealne države jer je smatrao da je kopija kopije, odnosno da je kopija svijeta koji se i sam kopija zbiljskog svijeta savršenih ideja. Za razliku od njega, Aristotel smatra umjetničko stvaranje vrlo važnim. Proučavanje umjetnosti dobro je za karakter i um. Umjetnici daju materiji oblik potpuno drukčiji od izvornika, pa je umjetnost oponašanje, ali stvaralačko i idealizirano. Umjetničko djelo može služiti: (1) za odmor i duhovno osvježanje, (2) kao odgojno sredstvo i (3) za pročišćenje – tragedija je drama koja pobuđuje samilost i strah, ali istodobno donosi pročišćenje tih osjećaja. Tako umjetnost oplemenjuje promatrača koji se poistovjećuje s prikazanim i time daje oduška vlastitim čuvstvima.

4. DOPRINOSI EKONOMIJI

Aristotel je bio prvi analitički ekonomist u kojeg se zapaža duboko razumijevanje načela na kojem se zasnivalo društvo u njegovo vrijeme. Upravo je on postavio temelje znanosti i prvi je postavio ekonomske probleme kojima su se bavili svi kasniji mislioci.⁶ U Aristotelovoj svijesti analitička namjera bila je osnovni motiv. Kao dobar analitičar, svoje pojmove povezao je u pojmovni aparat istražujući procese promjena, kao i stanja, a elementi začetka „čiste“ ekonomije nalaze se uglavnom u *Politici*, I 8-11 i *Nikomahovoj etici*, V 5. Aristotel je svoju ekonomsku analizu temeljio izravno na potrebama i njihovu zadovoljavanju. Polazeći od ekonomije samodovoljnog domaćinstva, on je uveo podjelu rada, razmjenu i novac, što čini grčku zaostavštinu iz ekonomske teorije.⁷

U analizi Aristotelova doprinosa ekonomskoj misli u nastavku će se posebno razmotriti teme iz ekonomije i područja vezanih za ekonomiju kojim se

⁶ E. Roll, *Povijest ekonomske misli*, Kultura, Zagreb, 1956., str. 21.

O nekim od Aristotelovih doprinosa ekonomiji, uz napomenu da njegova djela nisu bogato nalazište rasprava o ekonomskim pitanjima te da je Aristotela motivirala etička prosudba, a ne suha ekonomska izlaganja, vidi u: J. K. Galbraith, *Ekonomija u perspektivi: kritička povijest*, MATE, Zagreb, 1995., str. 8. – 13., ili u: J. K. Galbraith, *A History of Economics: the Past as the Present*, Penguin Books, London, 1991, str. 10. – 17. i usporedi s bilj. 34.

Isto tako, ovdje se može istaknuti da u literaturi postoje različiti stavovi o Aristotelovim doprinosima ekonomiji, posebice s aspekta analitičke prirode razmatranja pojedinih ekonomskih pitanja. Dok jedni smatraju da u njegovima radovima (npr. o procesu razmjene) nema ni traga analitičkom pristupu te da uglavnom prevladavaju moralne osude određenih praksi, odnosno normativna etička analiza (vidi u: M. I. Finley, „Aristotle and Economic Analysis“, *Past & Present*, Vol. XLVII, 1970., str. 18.), drugi obrazlažu i ističu analitičku prirodu i namjeru u Aristotelovim radovima koji obuhvaćaju pojedina pitanja iz područja ekonomije (S. Meikle, „Aristotle and the Political Economy of the Polis“, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 99, 1979., str. 57.), te da su s Aristotelova stajališta etika i ekonomija konkurentice na istom području, kao suprotstavljeni izvori razloga za donošenje odluka u javnom području koji se ne mogu pomiriti, a da su korišteni suvremene ekonomije u grčkoj filozofiji (vidi opširno u: S. Meikle, *Aristotle's Economic Thought*, Clarendon Press, 1995.). O odnosu etike i ekonomije u Aristotelovoj *Politici* vidi i u: A. N. Shulsky, „The ‘Infrastructure’ of Aristotle’s Politics: Aristotle on Economics and Politics“, u: C. Lord, D. K. O’Connor, (eds.), *Essays on the Foundations of Aristotelian Political Science*, University of California Press, Berkeley, 1991, str. 74. – 111.

⁷ Prema: J. A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, Informator, Zagreb, 1975., str. 48. – 51.

bavio, i to: država, ropstvo, privatno vlasništvo, vrijednost, razmjena, trgovina, novac i kamata.⁸

Država

Sofisti (5. st. pr. Kr.) su bili putujući učitelji koji su u filozofiji napustili razmatranje problematike prirode i okrenuli se čovjeku i društvenoj problematici. Nastojali su govorima i predavanjima obrazovati grčki narod, odnosno slobodne građane. Najznačajniji sofisti bili su Protagora iz Abdere, Gorgija iz Leontina te Likofron iz Sirakuze. koji je bio teoretičar države koju temelji na ugovoru njezinih građana. Prema sofistima, država postoji po ljudskom zakonu, odnosno društvenom ugovoru. Sofisti su nastojali pokazati kako je sve relativno i subjektivno te da ništa ne postoji po prirodi, već po ljudskoj odredbi i dogovoru. Sokrat, Platon i Aristotel imali su negativan stav prema učenju sofista.

Tako Platon u problematici podrijetla države smatra da se država razvila iz patrijarhalne porodice – *gens* – te ne razlikuje veliko domaćinstvo i malu državu poput Ksenofonta. Izjednačavanjem domaćinstva i države smatrao je da postoji jedna jedinstvena tehnika vladanja u obama područjima tako da se vlast kralja i političara te gospodara domaćinstva ili upravitelja ne razlikuju. Polazeći od toga, zamišlja savršenu, idealnu državu.

U razmatranju problematike države Aristotel se nije slagao s Platonovim tumačenjem („Drag mi je Platon, ali mi je istina draža!“). Bio je realniji od Platona zalaganjem za državu imajući u vidu Atenu, a proučavajući i izvodeći zaključke iz postojećih ustava grčkih država. Država po njemu postoji po prirodnom zakonu jer je čovjek po prirodi društveno biće s porivom za zajedništvom.⁹

Aristotel već na početku *Politike* vrlo precizno razlikuje domaćinstvo (*oikos*) i državu (*polis*). To su dva osnovna područja ispitivanja u *Politici* oko kojih bi se mogli smjestiti gotovo svi problemi razmatarni u tom dijelu.¹⁰ Prema Aristotelu, država i oblici vladanja u njoj bitno se razlikuju od domaćinstva i načina

⁸ O Aristotelovu doprinosu razvoju ekonomske misli ukratko se pisalo, između ostalog, i u: D. Sabolović, *Historija političke ekonomije*, Informator, Zagreb, 1972., str. 15. – 17.; M. Cerovac, *Povijest ekonomskih doktrina i tendencije u razvitku suvremene ekonomske teorije*, Ekonomski fakultet, Osijek, 1980., str. 24. – 26.; A. Dragičević, *Razvoj ekonomske misli*, CEKADE, Zagreb, 1987., str. 11 – 12.; S. Vranjican, *Politička ekonomija*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 18.; D. Nešić, *Historija ekonomskih doktrina*, I. knjiga, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1967., str. 30. – 39.; D. Rozenberg, *Istorija političke ekonomije*, prijevod s ruskog, Beograd, 1949., str. 13. – 16.; B. Šoškić, *Razvoj ekonomske misli*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1968., str. 22. – 25.; O. Blagojević, *Ekonomske doktrine*, IV. izdanje, Privredni pregled, Beograd, 1983., str. 44. – 45.

⁹ „Onaj pak tko se ne može združivati ili mu ništa ne treba zbog samodostatnosti, taj i nije nikakav dio grada, to je ili zvijer ili bog.“ (Aristotel, *Politika*, 1253^a 25, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992., str. 4.).

¹⁰ Z. Posavec, „Značenje Aristotelove Politike“, predgovor, u: Aristotel, *Politika*, Globus, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988., str. XV.

vladanja u njemu. Osnovna je razlika u tome što u domaćinstvu ne vlada jednakost, pa u njemu odnosi nisu politički, već despotski. Za razliku od domaćinstva koje opstoji na nejednakosti, država se zasniva na jednakosti slobodnih građana.¹¹ Država je zajedništvo gradova i sela u savršenom i samodostatnom životu. Čine je građani, a o njihovoj vrsti i karakteru ovisi karakter države. A tko je građanin? Građanin ne postaje građanin time što negdje stanuje. Građani nisu ni naselci ni robovi, prognanici, djeca ili starci. Građanin je onaj koji sudjeluje u sudbenoj i političkoj vlasti te ispunjava građanske dužnosti, kao što je sudjelovanje u poslovima državne administracije.¹²

Država može imati različite ustave, čije sustavno izlaganje Aristotel daje od treće knjige, a koje ima središnje mjesto u *Politici*. On analitički istražuje što je o državnom poretku prije njega rečeno, kakvi su ustavi pojedinih država i kako utječu na opstojnost, odnosno na razaranje države te nakon toga sagledava koji je državni poredak najbolji. Ustav označava način na koji se međusobno odnose vladanje i pokoravanje. U objašnjenju razloga različitih državnih poredaka Aristotel uvodi i socijalni aspekt. Uzrok postojanja više državnih poredaka leži u tome što su od mnoštva državljana jedni nužno imućni, drugi siromašni, a treći srednji. Za njega je trajan ustav onaj koji uvažava sve elemente političke cjeline. Takav ustav Aristotel naziva miješanim.¹³

Prema Aristotelu, vlast mora voditi ili jedan, ili manjina, ili većina. Tako se dobije shema sa šest ustava na osnovi dvaju načela, i to prema broju vladajućih i prema kvaliteti vladanja.¹⁴

Naime, Aristotel ustave (državne poretke) dijeli na ispravne (cilj im je zajedničko opće dobro) i pogrešne (cilj im je dobro samo onih na vlasti). S obzirom na to vlada li jedan, manjina ili većina, ispravni su oblici vladavine monarhija, aristokracija i politeja ili ustavna vladavina, odnosno republika. Pogrešni su oblici: tiranija, oligarhija i demokracija. Svi državni poreci čiji je cilj opće dobro ispravni su bez obzira na to vlada li jedan, manjina ili većina. Aristotel najprihvatljivijim oblikom vladavine smatra politeju ili ustavnu vladavinu sastavljenu od ljudi srednjeg sloja, odnosno staleža između krajnje imućnih i krajnje siromašnih koji moraju biti mnogobrojni. Najbolja je ona država koja će svakom pojedincu osigurati maksimum sreće i zadovoljstva.

¹¹ Međutim, „(...) ne sastoji se država samo od mnogih ljudi nego i od onih koji se vrstom razlikuju. Jer država ne nastaje od sličnika (...) iako je bjelodano kako država, ako što više postaje jedno, više neće ni biti država (...) postaje od države obitelj i od obitelji pojedinac“ (*Politika*, 1261^a 15-22, n. dj., str. 27.).

¹² „Naime, onaj tko je građanin u pučkoj vladavini (tj u demokraciji) često nije građanin u vladavini malobrojnih (tj u oligarhiji) (...) građanin naprosto ne određuje se točnije ničim drugim nego sudioništvom u sudstvu i vlasti (...) a država je mnoštvo takvih sposobno za samodostatan život, jednostavno rečeno.“ (*Politika*, 1275^a 5-10, 1275^b 20, n. dj., str. 68. i 70.).

¹³ Z. Posavec, n. dj., str. XXVII. – XXVIII.

¹⁴ Takve državne poretke Aristotel obrazlaže i u: Aristotel, *Nikomahova etika*, 1160a, 1160b, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1982., str. 179. – 180.

Potrebno je istaknuti još i sljedeće. Prvo, nasuprot Platonovu ustroju države, u Aristotelovoj savršenoj državi ne postoji stroga staleška organizacija, a navode se: (1) ratari, (2) rukotvorci, (3) trgovci, (4) najamnici, (5) ratnici, (6) suci i savjetnici, (7) imućnici i (8) upravljači državnim poslovima.¹⁵ Državljeni su, prema političkim pravima, podijeljeni na punopravne građane i one koji to nisu (ratari jer nemaju vremena za obavljanje javnih poslova te rukotvorci i trgovci jer se bave nečasnim poslovima). Drugo, u formiranju ustava Aristotel posebnu važnost pridaje trodobi vlasti na savjetodavnu, izvršnu i sudsku vlast, a državni poreci razlikuju se prema međusobnoj uvjetovanosti i rasporedu vlasti.¹⁶

Ropstvo

U prvoj knjizi *Politike* Aristotel analizira ropstvo. Aristotel je živio u društvu i civilizaciji za koju je ropstvo bilo bitno, ali i u vrijeme kad je institucija ropstva bila na udaru socijalnih kritičara, pa je ropstvo postalo problem.¹⁷ On nastoji objasniti i opravdati ropstvo. Polazi od toga da postoji prirodna nejednakost ljudi te da su zbog urođene kvalitete jedni predodređeni za to da budu slobodni i vladaju, a drugi su robovi predodređeni za fizički rad, s umnim sposobnostima da rade samo ono što im nalože gospodari. Rob ima samo toliko razuma da sluša tuđi razum, a samostalno ne može razumno postupati.

Savršeno domaćinstvo sastoji se od robova i slobodnjaka. Rob je živa imovina, oruđe s dušom koje govori. Prema tome, umno je biće ono koje vlada i ono je po svojoj prirodi vladar, odnosno gospodar, a robovi su bića za fizički rad. Aristotel ističe da, osim prirodne predodređenosti za ropstvo, postoje i neprirodni slučajevi ropstva, kao što su pretvaranja ratnih zarobljenika u robove.

Ni gospodar ni rob sami se ne bi mogli održati jer gospodar treba roba koji će raditi, a rob treba gospodara koji će mu kazati što treba činiti, što znači da je za domaćinstvo ropstvo nužno.¹⁸ Upravo je najslabija točka Aristotelove teorije država što počiva na robovlasničkom uređenju te to što smatra da su ljudi po prirodi određeni za svoj društveni položaj.

¹⁵ *Politika*, 1291^a 5-40, n. dj., str. 115. – 117.

¹⁶ „Postoji u svih državnih poredaka tri dijela o kojim valjan zakonodavac treba razvidjeti: što je kojemu korisno. Kada su ti usklađeni, nužno je i poredak usklađen, i državni se poreci razlikuju kako se razlikuju pojedini od tih sastojaka. Od ta tri sastojka jedan je onaj koji savjetuje o zajedničkim stvarima, drugi je o upravnim položajima (...), treći je o sudstvu.“ (*Politika*, 1297^b 35-40, n. dj., str. 136.)

¹⁷ J. A. Schumpeter, n. dj., str. 50.

¹⁸ „Gospodar i rob „(...) jedno bez drugog ne mogu biti (...) poradi opstanka. Jer ono biće koje je uzmožno umom predviđati, po naravi je vladajuće i po naravi je gospodareće; ono pak koje je uzmožno to predviđeno svojim tijelom izvršiti, vladano je i po naravi robujuće. Zbog toga gospodar i robu ista je korist.“ (*Politika*, 1252^a 28-36, n. dj., str. 2.).

Privatno vlasništvo

Za razliku od Platona, prema kojem su čuvari, tj. aristokracija u idealnoj državi trebali živjeti na kolektivističkim načelima bez privatne imovine, Aristotel je svjestan negativnih učinaka kolektivnog vlasništva, odnosno zajednice dobara. Odbacuje Platonovu utopiju o kolektivnom vlasništvu i o izjednačavanju ljudi.¹⁹ Prema njemu, blaženstvo, odnosno sreću nije moguće postići kolektivnim vlasništvom koje bi trebalo izjednačiti ljude.²⁰

Aristotelova teorija privatnog vlasništva bez sumnje je jedna od onih koje su najbolje i najopćenitije do dana današnjega, gdje je privatno vlasništvo obrazloženo četirima argumentima:²¹ (1) samo ako postoji privatno vlasništvo uklonjene su sve smetnje i sporovi koji prate kolektivno vlasništvo; (2) svatko će radije raditi i proizvoditi kad zna da radi za vlastitu korist, a taj podstrek za rad država može pojačati tako da u nekim slučajevima zakonom predvidi zajedničku upotrebu izvjesnog dobra; (3) privatno vlasništvo stvara zadovoljstvo koje se ne može riječima opisati, što proistječe iz egoizma prirodno ugrađenog u čovjeka; (4) samo onda kad postoji privatno vlasništvo postoje pretpostavke za vršenje dviju važnih kreposti: samozatajnosti i darežljivosti (ugađati i pomagati prijateljima ili gostima ili sudruzima).

Prije nastavka razmatranja daljnjih Aristotelih doprinosa ekonomskoj misli potrebno je istaknuti sljedeće. Aristotel razlikuje dvije vrste stjecanja ekonomskih dobara, odnosno bogatstva.²² Jedno je cjelokupnost svih korisnih stvari kao rezultat rada ratara, težaka i ribara, a takva je imovina samodostatna za dobar život i nije neograničena jer nijedno oruđe nije neograničeno. Navedenim se bavi umijeće gospodarenja ili ekonomija. Drugi je način neprirodna vrsta stjecanja dobara i bogatstva koja se zasniva na razmjeni i trgovini, a time se bavi hrematistika. Sva hrematistika nije neprirodna jer je razmjena dobara dopuštena i potrebna. Međutim, hrematistika može imati neprirodan i nedopušten cilj, a to je stjecanje novca, odnosno dobiti i bogatstva koje se može uvećavati beskonačno.

Vrijednost

U okviru ekonomskih promišljanja i analitičkog sagledavanja problema iz područja ekonomije Aristotel je značajne doprinose ekonomskoj misli dao na područjima vrijednosti, razmjene i novca. Njegova genijalnost i znanstveni

¹⁹ „Ali nemoguće je da cjelina biva blaženom ako svi njezini dijelovi ili većina ili neki od njih ne posjeduju blaženstvo. Tu blaženstvo nije kao u parnog broja, jer on može biti prisutan u cjelini, ali ni u jednom od dijelova, dok je to blaženstvu nemoguće. Ali ako stražari nisu blaženi, koji će onda drugi biti. Jer zacijelo ne obrtnici i mnoštvo prostih rukotvoraca.“ (*Politika*, 1264^b 15-20, n. dj., str. 37.).

²⁰ „Jer ako u probitcima i naporima ne bude jednakosti, nego je nejednakost, mora doći do tužba protiv onih što uživaju ili uzimaju mnogo a malo se trude, od onih koji malo primaju, dok mnogo rade. I uopće, suživljenje i zajedništvo teško je u svim ljudskim odnošajima (...) dakle, zajednička imovina donosi sa sobom te i slične neprilike.“ (*Politika*, 1263^a 10-21, n. dj., str. 32. – 33.).

²¹ V. Lunaček, n. dj., str. 69.; Aristotel ih obrazlaže u *Politici*, 1263^a 15-40, 1263^b 5-10, n. dj., str. 33. – 34.

²² *Politika*, 1256^a, 1256^b, n. dj., str. 12. – 15.

instinkt možda su najviše došli do izražaja na području razumijevanja vrijednosti. On je prvi jasno razlikovao upotrebnu i prometnu vrijednost jednako kao i svi ekonomski teoretičari do danas, iako ih tako nije nazivao.²³ Aristotel je navedenim u bilješci 22. postavio osnovu za razlikovanje upotrebne i prometne vrijednosti koja je ostala sve do danas. Dalje od toga u analizi nije otišao; ne analizira vrijednost i ne postavlja teoriju cijena.

Ako se stvari razmjenjuju, one u izvjesnom pogledu moraju biti jednake, a u čemu je njihova jednakost? Aristotel je pokušao utvrditi što određuje vrijednost dobra, ali nije uspio, iako je možda bio na tragu teorije cijena koja polazi od troškova rada. Međutim, troškovi rada i općenito troškovi proizvodnje nisu bili nikakva stavka koja se pratila i bila vidljiva u domaćinstvima koja su imala robove. Prema tome, Aristotel nije našao odgovor na pitanje što određuje vrijednost dobara jer mu to nisu dopustili povijesni okvir društva u kojem je živio i robovlasnički odnosi. U antičkoj Grčkoj nije bilo robne proizvodnje, pa je na odgovor što određuje vrijednost dobara trebalo čekati sve do pojave robne proizvodnje i kapitalističkog društva.²⁴

Aristotel shvaća da se razmjena zasniva na jednakosti onog što pojedinac daje i dobiva, ali ne nalazi zajedničku supstancu u vrijednosti dobara koje se razmjenjuju, već gleda na prometne vrijednosti na tržištu koje su izražene u novcu.²⁵ Tako on ukazuje na „izum“ koristan za bogaćenje u slučaju „samoprodaje“ ili monopola koji osuđuje kao nepravedan.²⁶ Za razliku od monopolskih cijena, konkurentne cijene ne osuđuju se, pa se može tumačiti da je za Aristotela pravedna svaka razmjena koja se vrši po takvim cijenama.²⁷

Razmjena

Aristotelova analiza razmjene polazila je od kriterija pravednosti i nepristranosti, dok su čisto ekonomska razmatranja razmjene bila u drugom planu. Analizirao je izoliranu, a ne tržišnu razmjenu u kojoj sudionici polaze od vlastitih subjektivnih preferencija te gdje nema vrijedeće tržišne cijene. Pojedinci mogu razmjenjivati dobra, a da pri tome ne moraju biti trgovci, zarađivati novac i gomilati bogatstvo u hrematističkom smislu.

Kao što je prije navedeno, dobra koja se razmjenjuju moraju u izvjesnom pogledu biti jednaka jer bez jednakosti ne može biti razmjene. Kako Aristotel nije

²³ „(...) svaka tečevina ima dvostruku upotrebu; obje pripadaju stvari po sebi, ali ne slično po sebi, jer je jedna stvari svojstvena, dok druga to nije, kao npr. cipeli kao obući i kao za razmjenu. Jer obje su upotrebe cipele. Onaj, naime, koji se s potrebitim cipele razmjeni za novac ili hranu, služi se doduše cipelom kao cipelom, ali ne njezinom svojstvenom upotrebom. Jer ona nije nastala poradi razmjene.“ (*Politika*, 1257^a 5-13, n. dj., str. 15.)

²⁴ V. V. Reddy, *History of Economic Thought*, New Century Publications, New Delhi, India, 2009., str. 5.

²⁵ „(...) novac, kao mjerilo, čini stvari sumjernim i tako ih izjednačuje.“ (*Nikomahova etika*, 1133^b 15, n. dj., str. 100.)

²⁶ Priča o Talesu iz Mileta i prešama za ulje, *Politika*, 1259^a 5-20, n. dj., str. 21.

²⁷ J. A. Schumpeter, n. dj., str. 52.

mogao naći pravi razlog jednakosti, on ga je našao u novcu. Naime, stvari, odnosno dobra mogu se razmjenjivati za druga dobra, npr. cipele za žito. No, ako proizvođač cipela ne želi žito, a proizvođač žita cipele, razmjena je nemoguća. Kako riješiti taj problem? Aristotel uvodi novac.²⁸ Tako Aristotel ističe da je novčani oblik razvijeniji način izražavanja vrijednosti nekog dobra drugim dobrom. Jer, ako je pet kreveta jednako jedna kuća, nema nikakve razlike razmjenjuje li se pet kreveta za kuću ili, pak, novac vrijedan pet kreveta.²⁹

U Aristotela je jasno ocrtana razlika između oblika koje stvarno poprima ekonomska djelatnost i etičkih pravila koja bi je trebala prožimati.³⁰ U pogledu pravednosti u razmjeni³¹ polazi od sljedećeg.³²

Prvo je distributivna (diobena) pravednost, prema kojoj se dobra (ili časti, nagrade i bilo što što se distribuira) ljudima distribuiraju proporcionalno njihovim zaslugama, a one se mogu vrlo široko tumačiti. Ta pravednost uključuje proporcionalnost, i to onu geometrijsku jer se u geometrijskom razmjeru cjelina odnosi prema cjelini kao bilo koji dio prema odgovarajućem dijelu. Prema tome, ono što je pravedno, to je razmjerno, dok ono što je nepravedno remeti razmjer. Drugo je ispravljujuća (izjednačujuća ili poravnavajuća) pravednost koja ispravlja ono što je krivo učinjeno, obično nadoknadom štete. Takva je pravednost stvar građanskih sudova, a sudac postupa prema aritmetičkom razmjeru, po kojem kompenzacija treba biti jednaka gubitku (polazi od toga da je dobitak počinitelja jednak gubitku oštećenog). Na kraju dolazi recipročna ili uzajamna pravednost ili jednostavno pravednost u razmjeni, koja je sredina između nanošenja i podnošenja nepravde.³³

Trgovina

Kao što je već navedeno, neprirrodna vrsta stjecanja dobara i bogatstva, prema Aristotelu, zasniva se na razmjeni i trgovini, odnosno hrematistici. Međutim, sva hrematistika nije neprirrodna jer je razmjena dobara potrebna i dopuštena, za razliku od trgovine čiji je cilj stjecanje dobiti i bogatstva. Upravo je mogućnost beskonačne akumulacije bogatstva u trgovini ono što Aristotel nije prihvaćao.³⁴ To je bilo nešto zbog čega su Atenjani bili vrlo oprezni. Iako je

²⁸ „(...) jer da nema razmjene ne bi bilo zajedništva, i niti bi bilo razmjene da nema jednakosti, niti pak jednakosti da nema sumjernosti (...) to je ono što sve stvari čini sumjernim, jer sve se stvari odmjeravaju novcem.“ (*Nikomahova etika*, 1133^b 15-20, n. dj., str. 100.).

²⁹ *Nikomahova etika*, 1133^b 20-25, n. dj., str. 100. – 101.

³⁰ E. Roll, n. dj., str. 24.

³¹ „Pravedno je ono što je zakonito i jednako, a nepravedno ono što je protuzakonito i nejednako“ (*Nikomahova etika*, 1299^a 30, n. dj., str. 88.)

³² Prema: *Nikomahova etika*, 1131^a, 1131^b, n. dj., str. 92. – 95.

³³ O utjecaju Pitagorine matematike na Aristotelov pristup razmjeni vidi: R. E. Backhouse, *The Penguin History of Economics*, Penguin Books, London, 2002., str. 22.; H. W. Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, Third Edition, Duke University Press, Durham & London, 1991., str. 31.

³⁴ Prema Aristotelu, svrha je postojanja kućanstva (*oikos*) zadovoljavanje prirodnih potreba proizvodnjom korisnih dobara ili njihovim dobivanjem razmjenom za potrošnju. Otud je trgovina na malo kao razmjena s ciljem stjecanja novca neprirrodna, kao i sve komercijalne aktivnosti koje se

samodostatan grad-država bio savršen, bilo je nekoliko kriza u kojima su gradovi bili prisiljeni uzimati novac od trgovaca. Kako trgovci nisu bili građani, takvo dobivanje novca značilo je istupanje izvan države, a zagonetka je bila ta da, iako nisu učinili ništa korisno, trgovci su uspjeli stvoriti toliko bogatstvo koje je moglo pomoći građanima da izađu iz krize.³⁵

Prema Aristotelu, razvoj robno-novčanog prometa počinje razmjenom, odnosno trampom robe za robu ($R - R$). Nakon toga dolazi do posredovanja novca u razmjeni: roba – novac – roba ($R - N - R$), da bi se nakon toga pojavila trgovina koja se poduzima radi ostvarenja dobiti: uloženi novac – roba – uloženi novac uvećani za dobit ($N - R - N'$, gdje je $N' = N + \Delta N$). To je oblik, odnosno područje hrematistike.

Aristotelovo razlikovanje potrebne i nepotrebne razmjene i njegovo načelo da trgovina na malo prirodno nije dio umijeća bogaćenja široko se tumačila kao moralno odbacivanje sveukupne komercijalne, odnosno trgovinske aktivnosti. Bilo je i primjedbi da ovdje nema traga ekonomskoj analizi te da Aristotel nije uopće razmotrio pravila ili mehanizam trgovinske razmjene.³⁶

Ipak, Aristotelovo razmatranje razmjene utvrdilo je važne preduvjete trgovine i te su premise postale bitnim dijelom ekonomske analize. Jasno su utemeljene sljedeće postavke:³⁷ (1) do trgovine dolazi samo kad postoje viškovi; (2) moraju se razlikovati subjektivne procjene sudionika trgovine o vrijednosti viškova svakog od njih; (3) sudionici trgovine moraju uspostaviti skladan odnos u kojem postoji svijest o potencijalnoj uzajamnoj koristi od trgovine; (4) dođe li u izoliranoj razmjeni do spora glede specifične alokacije koristi, neka će administrativna vlast morati odrediti ispravne udjele, vodeći računa o pravilima opće pravde i dobrobiti države.

poduzimaju s ciljem zarade (a najneprirodniji je obračun kamate na kredit). Tako Aristotel prvi put u pisanoj ljudskoj povijesti postavlja pitanje: „Kad je na čast pojedincima da se uključe u aktivnosti za stjecanje bogatstva?“. Po Aristotelovu mišljenju, postoji razlika između umjetnosti stjecanja, koje je nužno za upravljanje kućanstvom, i maloprodajnih aktivnosti u svrhu stjecanja bogatstva. Pitanje koje je Aristotel postavio bio je veliki intelektualni iskorak u smislu da je jasno utvrdio kako su ekonomska pitanja često i etička i moralna pitanja. Prema: I. H. Rima, *Development of Economic Analysis*, Sixth Edition, Routledge, London and New York, 2001., str. 11. – 14.

³⁵ R. E. Backhouse, n. dj., str. 23.

³⁶ J. G. Backhaus, (ed.), *Handbook of the History of Economic Thought*, Springer, New York, 2012., str. 18.

³⁷ R. B. Ekelund, R. F. Hebert, *Povijest ekonomske teorije i metode*, III. izdanje, MATE, Zagreb, 1997., str. 21. – 22.

Aristotelov je ideal sustav gospodarstva blizak naturalnom, u kojem se proizvodi uglavnom za odgovarajuću potrošnju, dok su predmet trgovine samo viškovi. Samo u državi koja se zasniva na takvom gospodarskom sustavu nema ni krajnjeg siromaštva ni prevelikog bogatstva – najveći dio stanovništva čine srednji slojevi, a oni su, po Aristotelovu mišljenju, čvrst oslonac države i štite je od bilo kakvih potresa. D. Rozenberg, n. dj., str. 13.

Novac

Aristotelova teorija novca objašnjava što je novac i čemu služi, razmatrajući njegovo podrijetlo i funkcije. U analizi Aristotelova doprinosa problematici novca treba imati na umu da je u njegovo vrijeme tijekom najmanje 250 godina postojao novac u svim grčkim državama. Prema nekim istraživanjima, u cijeloj staroj grčkoj povijesti (od 8. st. pr. Kr. do 3. st.) oko 500 do 600 vladara i više od 1.400 gradova kovalo je novac, a do 1901. godine bilo je poznato više od 100.000 vrsta različitoga grčkog novca.³⁸

Za razliku od Platona, koji je prema novcu imao nominalistički pristup, pa je u novcu vidio samo simbol koji olakšava razmjenu, Aristotel smatra da je novac neophodan i da pojednostavnjuje gospodarski život te da je ugovornog podrijetla.³⁹

Prema Aristotelu, novac je korisna stvar koja ima prometnu vrijednost, neovisno o funkcijama koje obavlja, što je osnova metalističkog pristupa, odnosno metalističke teorije novca. Aristotelova teorija osnova je glavnine analitičkog rada na području novca.⁴⁰ Isto tako, budući da je novac ugovornog podrijetla, odnosno ne postoji po prirodi, već po zakonu, država može novac promijeniti ili izvršiti demonetizaciju i prestati upotrebljavati neki metal kao materijal iz kojeg se kuje novac.

Aristotel razmatra tri funkcije novca. Prva, temeljna funkcija koja ga ne samo definira nego i objašnjava njegov nastanak jest ta da je novac sredstvo razmjene koje omogućuje da se dobra kupuju i prodaju bez izravne zamjene ili trampe. Druga je funkcija ta da se novac koristi kao mjera vrijednosti, odnosno novac je zajednička obračunska jedinica kojom se izražavaju vrijednosti različitih dobara, što uvelike pojednostavnjuje gospodarski život. I na kraju, treća je funkcija novca ta da se novac može držati kao zaliha, odnosno pohrana vrijednosti.⁴¹ Naime, novac je način držanja bogatstva i sredstvo očuvanja vrijednosti jer omogućuje očuvanje vrijednosti u vremenu, a za razliku od drugih oblika držanja vrijednosti (npr. u različitim dobrima), uvijek je brzo pretvoriv u bilo koje dobro.

³⁸ V. Lunaček, n. dj., str. 68.

³⁹ „Dakle, mora postojati štogod jedno, i to na temelju dogovora (a zbog toga se i naziva novcem), i to je ono što stvari čini sumjerenim, jer se sve stvari odmjeravaju novcem.“ (*Nikomahova etika*, 1133^b 20, n. dj., str. 100.) „Zbog toga poradi razmjena složiše se štogod takvo uzajamno davati i primati (...) kojim se lako rukuje u životnoj svakodnevnici, npr. željezo, srebro, i ako ima štogod drugo takvo. To su prvo određivali naprosto po veličini i težini a napokon su u nj utiskivali znak, da si uštede samo mjerenje. Jer utisnuti žig bijaše i znak veličine.“ (*Politika*, 1257^a 35-40, n. dj., str. 16.)

⁴⁰ J. A. Schumpeter, n. dj., str. 53.

⁴¹ „Što se pak tiče buduće razmjene – ako nam sada nešto ne treba, a što ćemo ipak imati kad nam ureba – novac nam je kao nekakav jamac; naime, onaj tko donese novac mora to dobiti.“ (*Nikomahova etika*, 1133^b 10, n. dj., str. 100.)

Kamata

Držanje novca pod kamatu, novac – novac uvećan za kamatu: $N - N'$, odnosno $N - (N + \Delta N)$, Aristotel oštro osuđuje kao neprirodan čin jer je prirodna upotreba novca njegovo trošenje. Kamata je neprirodna i pripada hrematistici, pa ju je stoga osuđivao i uvijek izjednačavao s lihvom. Nije razlikovao kamatu kao udio u dobiti iz upotrebe novca od lihve, koja je uobičajeno pozajmljivanje novca ljudima u nuždi, uz pretjerano visoku kamatu.

Aristotel se nikad nije bavio pitanjem zašto se kamata plaća. Pogrešno je mislio da se novac pozajmljivanjem i kamatom povećava.⁴² Povezao je kamatu s novcem, međutim nije postavio nikakvu teoriju kamate.

5. ZAKLJUČAK

Aristotel je jedan od najvećih umova u povijesti čovječanstva koji je presudno odredio europsku filozofiju i znanost sve do danas. Obuhvatio je i sistematizirao cjelokupno poznato znanje u svoje vrijeme, raščlanio ga na pojedine discipline, dao je osnovu za podjelu znanosti te je tako postavio temelj razvoja mnogih znanosti. Dao je doprinose na različitim područjima – od logike, fizike, metafizike, biologije i psihologije do političke znanosti, ekonomije, retorike i etike.

Na području ekonomije i područjima vezanima za ekonomiju u dvama djelima – *Politika* i *Nikomahova etika* – posebne doprinose dao je u okvirima problematike države, ropstva, privatnog vlasništva, vrijednosti, razmjene, trgovine, novca i kamate. Bio je prvi analitički ekonomist, a svoju ekonomsku analizu temeljio je izravno na potrebama i njihovu zadovoljavanju, polazeći od gospodarstva koje se zasnivalo na samodostatnim domaćinstvima, uz postojanje zanatstva i trgovine. Aristotel ne ostaje samo na iznošenju svojih stavova o pojedinim ekonomskim pojavama, već pokušava naći uzroke i objašnjenje tih pojava.

Njegovi najveći doprinosi uočavaju se na područjima vrijednosti i novca. Na području razumijevanja vrijednosti njegova genijalnost i znanstveni instinkt možda su najviše došli do izražaja. Prvi je u povijesti ekonomske misli napravio razliku između upotrebne i prometne vrijednosti (iako ih tako nije nazivao), koja je ostala sve do danas. Nije otišao dalje u analizi vrijednosti i nije postavio teoriju cijena. Nije našao odgovor na pitanje što određuje vrijednost dobra jer mu to nije dopustio povijesni okvir društva u kojem je živio, kao ni robovlasnički odnosi. S druge strane, Aristotelova teorija novca objašnjava što je novac i čemu služi. Razmatrao je podrijetlo novca i funkcije novca. Smatrao je da je novac neophodan i da pojednostavnjuje gospodarski život te da je ugovornog podrijetla.

⁴² „Jer novac je nastao poradi razmjene, dok ga dobitak samoga uvećava.“ (*Politika*, 1258^b 5, n. dj., str. 19.)

Razmatrao je tri funkcije novca, i to novac kao: sredstvo razmjene, mjera vrijednosti i način, odnosno sredstvo očuvanja vrijednosti.

LITERATURA

- Aristotel (1982). *Nikomahova etika*. Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Aristotel (1988a). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
- Aristotel (1988b). *Politika*. Zagreb: Globus; Sveučilišna naklada Liber.
- Aristotel (1992). *Politika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Backhaus, J. G. (ed.) (2012). *Handbook of the History of Economic Thought*. New York: Springer.
- Backhouse, R. E. (2002). *The Penguin History of Economics*. London: Penguin Books.
- Benić, Đ. (2016). „Ekonomska misao u antičkoj Grčkoj: Ksenofont i Platon“. *Ekonomska misao i praksa*, Vol. XXV., No. 1, pp. 3-22.
- Blagojević, O. (1983). *Ekonomске doktrine*. IV. izdanje. Beograd: Privredni pregled.
- Bošnjak, B. (1983). *Grčka filozofija, Filozofska hrestomatija I*. IV. izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Cerovac, M. (1980). *Povijest ekonomskih doktrina i tendencije u razvitku suvremene ekonomske teorije*. Osijek: Ekonomski fakultet.
- Dragičević, A. (1987). *Razvoj ekonomske misli*. Zagreb: CEKADE.
- Ekelund, R. B.; Hebert, R. F. (1997). *Povijest ekonomske teorije i metode*. III. izdanje. Zagreb: MATE.
- Finley, M. I. (1970). „Aristotle and Economic Analysis“. *Past & Present*, Vol. XLVII, pp. 3-25.
- Galbraith, J. K. (1991). *A History of Economics: the Past as the Present*. London: Penguin Books.
- Galbraith, J. K. (1995). *Ekonomija u perspektivi: kritička povijest*. Zagreb: MATE.
- Lord, C.; O'Connor, D. K. (eds.) (1991). *Essays on the Foundations of Aristotelian Political Science*. Berkeley: University of California Press.
- Lunaček, V. (2004). *Povijest ekonomskih doktrina*. Zagreb: Dom i svijet; Ekonomski fakultet.
- Meikle, S. (1979). „Aristotle and the Political Economy of the Polis“. *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 99, pp. 57-73.

Meikle, S. (1995). *Aristotle's Economic Thought*. Oxford: Clarendon Press.

Nešić, D. (1967). *Historija ekonomskih doktrina*. I. knjiga. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Reddy, V. V. (2009). *History of Economic Thought*. New Delhi, India: New Century Publications.

Rima, I. H. (2001). *Development of Economic Analysis*. Sixth Edition. Routledge; London; New York.

Roll, E. (1956). *Povijest ekonomske misli*. Zagreb: Kultura.

Rozenberg, D. (1949). *Istorija političke ekonomije*. Beograd (prijevod s ruskog).

Sabolović, D. (1972). *Historija političke ekonomije*. Zagreb: Informator.

Schumpeter, J. A. (1975). *Povijest ekonomske analize*. Zagreb: Informator.

Spiegel, H. W. (1991). *The Growth of Economic Thought*. Third Edition. Durham & London: Duke University Press.

Šoškić, B. (1968). *Razvoj ekonomske misli*. Beograd: Institut za ekonomska istraživanja.

Vejnović, N. (1966). *Historija filozofije*. II. izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Vranjican, S. (2009). *Politička ekonomija*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Đuro Benić, PhD

Full professor with tenure
University of Dubrovnik
Department of Economics and Business Economics
E-mail: dbenic@unidu.hr

**ECONOMIC THOUGHT IN ANCIENT GREECE:
ARISTOTLE*****Abstract***

Aristotle's contribution to the development of economic thought is analysed in the paper. The paper studies his thoughts and attitudes on the state, slavery, private property, values, exchange, trade, money, and interest. As an analytical thinker, inhibited by the historical context and slavery, his greatest achievements were attained in the field of value and money. His distinction between use value and exchange value, as well as the function of money are valid still today.

Key words: Aristotle, economic thought, use value, exchange value, money

JEL classification: B11